

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СУБОТИЦА
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
МАТИЦА СРПСКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА ПАВЛА ИВИЋА

Зборник радова са трећег међународног научног скупа
ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА ПАВЛА ИВИЋА
(Српска академија наука и уметности, Београд, Матица српска и
Филозофски факултет, Нови Сад, Градска библиотека, Суботица,
Институт за српски језик Српске академије наука и уметности,
Београд, 17–19. септембар 2001)

Редакција

Томислав Бекић, Бранислав Брборић, Јован Јерковић, Божидар
Ковачек, Александар Младеновић, Мирослав Пантић, Драгољуб
Петровић, Миломир Петровић, Мато Пижурица, Јудита Планкош,
Слободан Реметић, Никша Стипчевић, Сретен Угричић

Главни уредник
ЈУДИТА ПЛАНКОШ

Суботица — Нови Сад — Београд
2004

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ (Београд)

НЕКИ МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ У ИЗРАДИ ПРВЕ СВЕСКЕ ЕТИМОЛОШКОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Етимолошки речник српског језика (у даљем тексту ЕРСЈ) израђује се у Етимолошком одсеку Института за српски језик САНУ и само је један од великих и фундаменталних пројеката наше науке о језику и културе уопште који свој настанак дугују Павлу Ивићу — колико његовом визионарству толико и његовој драгоцености особини да предано, истрајно и на крају успешно, спроводи у дело замисли у које дубоко верује.

Огледна свеска ЕРСЈ, издата у Београду 1998. године, заједничко је дело сарадника Одсека и проф. Павла Ивића¹. У њој су, упоредо са писањем пробраних одредница, постављани темељи концепције, методологије и формално-техничког лика будућег речника. Тиме је углавном окончана фаза едукације језгра колектива који је, ојачан и тим малим лексикографским искуством, могао да прионе на припреме за редовну израду речника².

За почетак треба истаћи да темељи постављени у *Огледној свесци* у међувремену нису мењани. Напротив, ауторски колектив се чврсто држи зацртане концепције — како базичних поставки које се тичу теорије етимолошких истраживања, тако и конкретне етимолошке лекси-

* Овај рад је писан паралелно са израдом *Прве свеске*, која је у међувремену објављена, као заједничко издање Српске академије наука и уметности и Института за српски језик САНУ: *Етимолошки речник српског језика*, 1, а–аш, оснивач Павле Ивић, уредник Ирена Грицкат-Радуловић, израдили Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић, Александар Лома, Снежана Петровић, уз сарадњу Марије Вучковић и Маје Ђокић, уредио Александар Лома, Београд 2003, 257 страна. Недавно се појавила и прва, врло афирмативна, рецензија *Прве свеске*: Władysław Śędzik, *Етимолошки речник српског језика*, *Rocznik Slawistyczny* LIV, Kraków 2004, 194–198.

¹ За осврте и рецензије уп. Steinke 1999, Пипер 1999, Janyšková 1999, Ђокић 2000, Králik 2002.

² О самом пројекту и раду на речнику в. Влајић-Поповић/Бјелетић 1995, Ивић 1997, Бјелетић 1997, Бјелетић 2002.

кографске праксе³. Она је оличена у лексемном поступку презентације грађе који је методолошки захтевнији него њему алтернативан, по савременим схватањима неадекватан, гнездовни поступак који је примењивао, на пример, Петар Скок у свом *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. ЕРСЈ ће нужно садржати и неке прелазне случајеве, али примат има први поступак. Сложеност која прати лексемни поступак изискује обиман методолошки апарат као инструмент којим се одређени сегмент аморфне грађе везане истом генетском нити издваја из тог заједничког корпуса тако да формира једну комплетну и конзистентну одредницу. У њој ће се наћи све релевантне потврде једне речи (питање хијерархизације тих потврда решава се на нижем нивоу)⁴, без потврда других сродних или сличних лексема или творби. Њима је место у њиховим сопственим одредницама, творбено и семантички посебним и целовитим, које пак треба да буду узајамно упућене једна на другу, односно на читав низ. Систем методолошких поставки додатно се усложњава због потребе да се поједине врсте речи третирају по различитим моделима, затим експресивне творбе различито од регуларних, позајмљенице другачије од домаћих речи, а понекад чак и читави корпуси са заједничким почетним словом различито од осталих.

Дакле, и поред опште етимолошке поткованости, значајног увида у принципе по којима су устројени остали словенски етимолошки речници као и властитог искуства са *Огледном свеском*, колектив ЕРСЈ је са преласком на обраду *in extenso* у оквиру *Прве свеске* морао да пронађе извесна нова методолошка решења која се нису могла унапред предвидети. Потреба за њима проистекла је из концепцијски већ утврђене ширине захвата у дијалекатску и историјску грађу, као и из генетских и формалних специфичности речи које садрже слово *a-* у иницијалној позицији. За етимолошку лексикографију релевантне су следеће особености тог корпуса:

- 1) релативно мали број речи словенског порекла, и сходно томе
- 2) релативно велики број позајмљеница (и то из више разнородних језика — највише из турског, италијанског, грчког, али и из немачког, мађарског, румунског, ромског)
- 3) пропорционално мноштво експресивних и ономатопејских облика који измичу стандардном, егзактном етимолошком третману те

³ То су, у оквиру компаративно-историјског метода, оријентација на речи а не на коренове, њихово сагледавање у непосредном окружењу из кога се тек накнадно успостављају даље везе, генетске, територијалне итд., уп. Увод *Огледне свеске*, као и Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997, Петровић 1997.

⁴ Тако се нпр. у оквиру одреднице **арслан** „лав; јунак“ налазе и облици **арслан**, **раслан**, **аслан**, **руслан**, **рслан**, док су етимолошки сродне речи **арсланага** „биљка зевалица“ и **арсланија** „стари новац“ обрађене у засебним одредницама.

често морају остати без коначног решења — на нивоу претпоставки градираних по вероватноћи, нпр., **апрц**, **андати** /**андарити се** /**андрљати** /**андркати**, **атара-патара** итд.

4) сразмерно бројни узвици и граматичке речи, нпр. **а** (узвик), **авај**, **авте**, **ај**, **ајме**, **ајс**, **ану**, **арја**, **арто**, **ах**, **аха**, **аша**² односно **а** (везник) **ако**, **али**, **ама**, **ано** (речца) итд.

5) релативна бројност речи које имају дублете на неко друго слово, најчешће на *x*- (ређе *j*-, *v*- итд.) што је плод фонетске нестабилности тих гласова, нарочито у иницијалном положају.⁵

Ова последња одлика речи на слово *a*- главни је, мада не и једини, генератор једне појаве која је у *Првој свесци* сразмерно честа, а то је „неетимолошка“ лематизација којом се нарушава (неписано) правило имплицирања етимона насловом одреднице⁶. Другим речима, постоје случајеви када се једна иста реч која почиње на *ха*- јавља и са иницијалним *x*- и без њега, при чему је то *x*- етимолошко, односно представља део предлошка савремене с.-х. речи, алоглотског чешће него идиоглотског. То конкретно значи да одреднице гласе **ајвар** уместо **хајвар**, **алва** уместо **халва**, **ам** уместо **хам**, **ала**² уместо **хала** итд. Метод по коме се одредница формира на слово *a*- уместо на неко друго (најчешће етимолошко) слово базира се на примени три основна критеријума (који и иначе важе за одређивање наслова одреднице) а по којима се избор носиоца одреднице међу фонетски разноликим облицима прави тако да у случају недоумице, тј. у граничним случајевима предност имају:

- а) најфреквентније, тј. пропорционално најбројније потврде
- б) књижевни облици (над некњижевнима)
- в) дијалекатски облици из (ново)штокавских говора ближих књижевном стандарду над онима који то нису⁷.

У већини случајева је присуство иницијалног *x*- семантички ирелевантно и само географски одређено. Тада се, у складу са горенаведеним критеријумима, одреднице смештају под слово *a*-, док на њиховом етимолошком месту стоје само празне одреднице. Често се ови крите-

⁵ Овде се не узимају у обзир случајеви протетског *a*- или префиксалног *a*- (< **ха*-). То је обично у вези са проблемом евентуалне идентификације, по неким још прасловенског, творбеног елемента **ха*- / **a*- у функцији експресивног префикса, у односима типа *алайача* : *лайача* (од *лайачи*, *лайарачи*), *алайрдаси* : *лайрдаси* (од *лайрдачи*) итд.

⁶ Иако је још у *Огледној свесци* тај проблем уочен и илустрован једним паром дублета: *аличи* „(раз)мазити“ : *халичи* „прљати“, размере његове сложености нису се могле предвидети.

⁷ На пример, за носиоца одреднице узима се облик турцизма потврђен у Србији пре него у Босни и Херцеговини, романизам са потврдом из Црне Горе пре него из Далмације итд.

ријуми укрштају или поклапају, као што је то случај код речи **алка**, где су примери без етимолошког *x*- бројнији, у стандардној и књижевној употреби и из дијалеката са подручја Србије, док су ови други мање фреквентни, углавном из старијих писаних извора и из босанскохерцеговачких говора. Поред наведених примера **ајвар**, **алва**, **ам**, **ала²** „неман“, такви су и **абер**, **аван¹**, **аван²**, **авале**, **адум**, **азбашча**, **ала³**, **алајка**, **алал**, **алват**, **алов¹**, **алов²**, **амајлија**, **амал**, **аман²**, **аљма**, **атар**, односно **адићар** : *јадићар* итд.

Међутим, код мањег броја речи, обично домаћих али и неких страних, двојност облика са иницијалним *x*- и без њега семантички је све релевантна, тј. одређена значења или групе значења везују се за један од облика. Сходно критеријуму лексемне обраде, од таквих речи формирају се по две (изузетно и више) комплетне одреднице од којих се једна смешта под слово *a*- (са назнаком да је крајњи етимон нпр. на *x*-), а друга се формира на слово *x*- (са кратким упућивањем на сродну одредницу на слово *a*-), као нпр. **алити** „мазити“ : **халити** „прљати“; **ајдук** „натеха“ : **хајдук** „разбојник“ итд.

Бројне етимолошки нејасне речи на *a*- смештају се на своје азбучно место чак и кад има индиција о њиховој евентуалној сродности са другим речима. Код вероватно домаћих речи, као што је **авет** „приказа“, за коју је већ изнета претпоставка да је пореклом од *јавити* (в. Skok I 78 s.v. *avet*), што иначе аутори ЕРСЈ доводе у питање, одредница се, независно од нашег везивања за основу **xav-*, ипак смешта под слово *a*-. То је у складу са поменутиим критеријумом фреквентности, а истовремено служи и надовезивању на постојећу етимолошку литературу.

За разлику од обичних префикса, где се префигирани облик стандардно не издваја као носилац одреднице, могући случајеви са префиксалним *a*-, услед његове нетипичности, посебности а најчешће и етимолошке проблематичности, по правилу се обрађују као засебне одреднице. Такви су нпр. **аврљ** „батина којом се млати воће“ (са протетским *a*- пред глаголом (*x*)*врљати* „бацати“), **алипав** „слабашан, увенуо, болешљив“ насрам *лијав* „исто“ (< псл. **lipavъ(jb)*, ЭССЯ 15:120)⁸. Слично, **апостолка** стоји засебно, а не под **постола**, без обзира на то што почетно *a*- ту вероватно није префиксалног порекла, већ је резултат укрштања старог словенског назива за обућу и грецизма **апостол**.

У случају етимолошки јасних, семантички уједначених, а формално, тј. фонетски различитих речи са етимолошким иницијалним *x*-, облици на *a*- обрађују се у Првој свесци само као полупразне одредни-

⁸ У нашој одредници истовремено се помишља и на могућност извођења ове речи од псл. **xalepa* / **xalipa*.

це: **абити** „кварити“ упућује се на **хабати**, **ајати** „марити“ на **хајати**, **ашта** на **хабат**, **асна** на **хасна**.

Дешава се и да дублет није реализован, тј. да постоји само облик на *a-*, посведочен једино у говорима који не познају *x-*, иако алоглотски предложак садржи иницијално *x-*: **алалија** < тур. *halali*, **алов²** < мађ. *halló*, ***аризати** < гр. *χαρίζω*. У таквим случајевима, разумљиво, речи се налазе на свом азбучном месту сагласно домаћим потврдама.

Једна од последица лексемног принципа лексикографске обраде јесу и бројне хомонимске одреднице, не само у случају „правих“, етимолошких хомонима (када се ради о речима различитог порекла), већ и тзв. „лажних“, семантичких хомонима (насталих удаљавањем и осамостаљивањем значења лексема истог порекла). Због поменуте особине корпуса на слово *a-* да садржи несразмерно мноштво речи алоглотског порекла, у *Првој свесци* логично доминирају прави хомоними: турцизам **арпа¹** „јечам“ : **арпа²** „рогљаста мотика“, домаће **ала¹** *interj.* и **ала²** „неман“ према турцизму **ала³** „тетка“, као и турцизам **ар¹** „стид“ према интернационализму **ар²** „мера површине“, затим и романизам **арија¹** „ваздух“ : **арија²** „неплодно земљиште“ (неизвесног порекла, највероватније од тур. *örü*). Таквих хомонима има и међу истородним позајмљеницама: турцизми **алат¹** „оруђе“ : **алат³** „коњ риђе длаке“, **ашик¹** „љубавник“ : **ашик²** „пиљак“.

Међутим, интересантно је да семантички хомоними постоје и међу позајмљеницама: **алчак¹** „подлац, мангуп“ : **алчак²** „влажно, мочварно место“ (оба од тур. *alçak*, истовремено придева и именице „низак; подлац; низија итд“), **ас¹** „прави; чист“ : **ас²** „царско имање“ (оба од тур. *has* „чист, непатворен; царски“). Посебно је занимљив случај пара хомонима који су оба неизвесног порекла, **арта¹** „слој малтера“ : **арта²** „последњи играч у колу, заврћкола“.

Још једна последица примене лексемног лексикографског поступка, укрштеног са принципом широког захвата у дијалекатску и историјску грађу, јесте извештан број одредница базираних на хапаксним или уско локалним потврдама. Такав методолошки приступ већ у раду на *Првој свесци* показао је своје предности и вредности за етимологију. Иако код низа таквих одредница нема јасних трагова њиховим етимолошким везама и пореклу (нпр. **аламбир** „вика, дрека“, **азап** „бећар“, **агија** „мах, подстрек“), а код неких се износе само претпоставке (нпр. **аба²** „болест“, **арија²** „неплодно земљиште“), у појединим случајевима — управо захваљујући уско локалним потврдама — дају се објаснити друге изоловане речи или групе речи, разумети фонетски развоји, успоставити исправне етимолошке релације међу претходно неповезаним речима. Тако нпр. усамљено **аштук** „колска осовина“ (Вра-

ње, Лесковац) руши претпоставку да иза неколико потврда облика *ашлук* „id.“ (Љештанско, Драгачево, Груза) стоји неки неизвесни турцизам, јер се иза свих њих јасно пројављује немачко **Achsenstück* (или **Achsenstock*), које је предложак врло распрострањеног војвођанског коларског термина *акшишок* „id.“ итд.

Међу новинама које *Прва свеска* због обраде in extenso доноси у односу на *Огледну свеску* јесте дистинкција између празних и полупразних одредница. Ове последње су одреднице које осим саме речи садрже још и њено значење и извор у коме је посведочена⁹, па тек онда одредницу на коју се упућује. Потреба за издвајањем овакве посебне категорије у крајњој линији је такође последица фонетске нестабилности иницијалних слогова који на првом или другом месту садрже вокал -а-. Другим речима, полупразна одредница се формира у случају да се одредница на коју се упућује не налази у истој свесци речника (касније ћемо имати додатни услов да се она не налази ни у некој претходној) већ у једној од предстојећих, читаоцу недоступних свезака. Поред овог основног, релевантни су и критеријуми да реч која формира полупразну одредницу није довољно позната нити широко распрострањена (независно од тога да ли је њена етимологија извесна) — што оправдава избор носиоца главне одреднице, или нејасна — тако да питање примарности облика остаје отворено. Засад се носећа одредница формира у складу са принципом бројности потврда. У *Првој свесци* полупразних одредница има тридесетак, међу којима су: **арболац** „црвени ветар“ : **јарболац** „id.“, **адамет** „темељ“ : **вудамет** „id.“, **аста** „болестан“ : **хаста** „id.“ итд.

Као и *Огледна свеска*, и *Прва свеска ЕРСЈ* садржи извештај број празних одредница. Критеријум за њихово формирање је двојак — или је за просечног читаоца фонетски лик те речи недовољно близак носиоцу главне одреднице (**авлија**² се упућује на **аф**¹, **алвитор** на **авдитор**, **алов**³ на **валов**) или се, пак, ради о познатој и распрострањеној речи, понекад ониму, обрађеној под општом или апелативном лексемом (**аљкав** се упућује на **аљкати**, **Авала** на **авале**, **анис** на **аниж**). Циљ формирања празних одредница, као и међусобно упућивање једних одредница на друге, састоји се у томе да се омогући ефикаснија и лакша употреба речника, али и да се повежу сродне речи и укаже на постојање етимолошких гнезда. Тиме се донекле надомешћује перспектива целовитијег увида у фонетско, морфолошко и семантичко гранање речи

⁹ По правилу је то неки значајнији извор, РСА или један од базичних дијалекатских речника – речју, није сваки облик, из ма које збирке речи, који одудара од основног корпуса потврда аутоматски квалификован да буде полупразна одредница.

истог порекла, која се иначе губи у лексемном лексикографском поступку (док је у гнездовном по правилу очувана).

Поређењем искустава у раду на *Огледној свесци* и на *Првој свесци* долази се до закључка да ће, по аналогији са случајем речи на слово *a-*, упркос постојању низа општих и широко примењивих методолошких поставки, корпус сваког наредног слова вероватно садржати одређене специфичности које ће аутори ЕРСЈ морати да препознају, дефинишу и савладају.

На крају треба нагласити да се велики број овде разматраних речи по први пут подвргава етимологизацији¹⁰, често из једноставног разлога што оне ранијим истраживачима нису биле познате. Не треба заборавити да је за појаву тог народног блага пред очима научне јавности Павле Ивић двоструко заслужан: прво зато што је као дијалектолог подстицао сакупљање грађе и издавање дијалекатских речника, а затим што је, као оснивач пројекта ЕРСЈ, створио услове да оне буду и етимолошки обрађене.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бјелетић 1997** — М. Бјелетић: Изабрана библиографија радова сарадника Етимолошког одсека Института за српски језик, *Славистика* I, Београд, 187–191.
- Бјелетић 2002** — М. Бјелетић: Пројекат Етимолошког речника српског језика, *Славистика* VI, Београд, 125–134.
- Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997** — М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, А. Лома: Нивои етимолошке анализе и сегментација одредница у ЕРСЈ, *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 9–19.
- Влајић-Поповић/Бјелетић 1995** — Ј. Влајић-Поповић, М. Бјелетић: Словенска етимолошка лексикографија и нови етимолошки речник српскохрватског језика, *Задужбина* VIII/31, Београд, 5.
- Ђокић 2000** — М. Р. Ђокић: Огледна свеска: Етимолошки одсек Института за српски језик, Београд 1998, *Лингвистичке актуелности* 1/3, Београд, 23–27.
- Ивић 1997** — П. Ивић: Етимолошки пројекат САНУ, *Славистика* I, Београд, 113–115.
- Janyšková 1999** — I. Janyšková: Етимолошки речник српског језика. Огледна свеска, *Slavia* 68/2, Praha, 349–351.
- Králík 2002** — L'. Králík, Етимолошки речник српског језика. Огледна свеска. Институт за српски језик САНУ, Београд 1998, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 15, *Slavica Slovaca* XXXVII/1, Bratislava, 79–80.
- Огледна свеска** — Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 15, Београд

¹⁰ Од безмало седамсто одредница *Прве свеске ЕРСЈ* (међу њима је шездесетак празних и полупразних) готово свака трећа садржи српску лексику чије порекло до сада није било тумачено.

- 1998 (уредник свеске П. Ивић, аутори М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, П. Ивић, А. Лома, С. Петровић и Б. Сикимић).
- Петровић 1997** — С. Петровић: Турцизми у Етимолошком речнику српскохрватског језика, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 117–124.
- Пипер 1999** — П. Пипер: Огледна свеска. Уредник Павле Ивић. Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Београд 1998. Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 15, *Јужнословенски филолог* LV, Београд, 143–149.
- Skok** — Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Steinke 1999** — К. Steinke, *Ogledna sveska*, Etimološki odsek Instituta za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, 15, Beograd 1998, *Südst-Forschungen* 58, München, 623–625.
- ЭССЯ** — *Этимологический словарь славянских языков*, 1–, Москва 1974–.

Jasna Vlajić-Popović, Snežana Petrović (Belgrade)

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS ENCOUNTERED IN THE FIRST VOLUME OF THE NEW SERBIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY

Summary

As an homage to late prof. Pavle Ivić, the founder of the project for the Serbian etymological dictionary (ERSJ), this paper presents a review of methodological problems encountered in writing the first volume of ERSJ. These problems are contrasted with solutions previously offered in the Pilot issue of the same dictionary (*Ogledna sveska*). Most problems arise from the peculiarities of the corpus itself, i.e. the fact that it comprises only words in *a-*, which implies:

1. a relative scarcity of words of Slavic origin;
2. a relative plentitude of loan-words (from various languages);
3. a proportional multitude of expressive and onomatopoeic forms eluding standard etymological treatment;
4. a relatively high frequency of interjections and gramatical words;
5. a relatively high occurrence of words with doublettes in some other letter (*h-*, more seldom *j-* or *v-*).

In the further course words and lemmata from the first volume of ERSJ are used to illustrate the ways these methodological problems have been dealt with.